

Γιώργος Τσιάκαλος

Χρήση επιτευγμάτων της Βιολογίας και κοινωνικές αξίες

(Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Τνδικτος*, τ. 14, Ιούνιος 2001, 115-122)

Η δημόσια συζήτηση γύρω από τις προοπτικές που συνεπάγονται για την ανθρώπινη κοινωνία τα πρόσφατα επιτεύγματα της βιολογικής έρευνας αφορά κυρίως κοινωνικές αξίες και μόνον δευτερευόντως τα ίδια τα επιστημονικά αποτελέσματα. Τα τελευταία βρίσκονται στο επίκεντρο της δημόσιας προσοχής ακριβώς εξαιτίας της οξείας αντιπαράθεσης που προκαλούν, κυρίως για την εν δυνάμει πρακτική σημασία τους. Η αντιπαράθεση αφορά στο ερώτημα: ποιες αξίες μπορούν και πρέπει να θεωρούνται θεμελιώδεις στη σύγχρονη κοινωνία και, αντίστοιχα, ποιοι κοινωνικοί κανόνες (μπορούν και πρέπει να θεωρούνται) απαράβατοι.

Πρόκειται για συζήτηση που ήδη έχει ξεφύγει από τον κόσμο των υποθετικών σεναρίων και έχει αποκτήσει στοιχεία πρακτικής πολιτικής. Γι αυτό είναι απαραίτητη η γνώση των νέων βιολογικών επιτευγμάτων και η συστηματική αξιολόγηση των τομών που συνεπάγεται η εφαρμογή και η χρήση τους. Αυτό ισχύει π.χ. για τις περιπτώσεις της κλωνοποίησης του ανθρώπου, της θεραπευτικής κλωνοποίησης («δημιουργία» και χρήση εμβρύων για θεραπευτικούς σκοπούς), της δυνατότητας γέννησης παιδιών με επιλεγμένα χαρακτηριστικά, της δημιουργίας νέων οργανισμών κλπ. Ο παραπάνω ενδεικτικός κατάλογος θεμάτων δείχνει ότι οι περιπτώσεις διαφέρουν τόσο πολύ μεταξύ τους, ώστε κάθε γενικευμένη τοποθέτηση εμπεριέχει τον κίνδυνο της κατά περίπτωση λανθασμένης εκτίμησης. Γι αυτό πριν από οποιαδήποτε συζήτηση είναι απολύτως αναγκαία μια αδρή συστηματοποίηση των θεμάτων που βρίσκονται στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου και των νέων ερωτημάτων που τα συνοδεύουν.

Η «υπόσχεση» της βιολογικής έρευνας

Από πολλές πλευρές γίνεται προσπάθεια να εμφανιστούν τα πρόσφατα επιτεύγματα στη Βιολογία, και κυρίως στη βιοτεχνολογία, ως μια τομή στην επιστημονική έρευνα - μετά την οποία τίποτε πια δεν εμποδίζει την πραγματοποίηση του ανθρώπινου ονείρου για ένα κόσμο χωρίς ασθένειες, πείνα και αβεβαιότητα. Παράλληλα, και ως λογική συνέπεια της παραπάνω ρητορικής, σε όσους και όσες ενδιαφέρονται να διερευνήσουν τις πιθανές αρνητικές επιπτώσεις και να σχεδιάσουν την παραπέρα

πορεία εξουδετερώνοντας προηγουμένως τους κινδύνους προσάπτεται η ετικέτα του φοβισμένου συντηρητικού ανθρώπου που απερίσκεπτα αντιστέκεται σε κάθε μορφής πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας. Η ρητορική αυτή δεν ανταποκρίνεται καθόλου στην πραγματικότητα.

Αναμφιβόλως οι πρόσφατες εξελίξεις στη βιολογική έρευνα σηματοδοτούν μια βαθιά τομή. Όμως η τομή αυτή είναι λιγότερο βαθιά στην ίδια την επιστήμη και περισσότερο α) στο χώρο των ηθικών κανόνων που διέπουν τις κοινωνίες μας εδώ και πολλές εκατοντάδες χρόνια και συνακόλουθα της ισχύουσας νομοθεσίας, και β) στη συμπεριφορά της οργανωμένης κοινωνίας απέναντι στους πιθανούς κινδύνους που εγκυμονούν για τη ζωή στον πλανήτη οι νέες επιστημονικές εξελίξεις.

Για τη σημασία των πρόσφατων αποτελεσμάτων στην ίδια την επιστήμη πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι για την παρουσίαση και τη διάδοσή τους για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκαν σε τέτοιο βαθμό μέθοδοι που δεν ακολουθούν τη συνήθη πρακτική της επιστημονικής κοινότητας αλλά προέρχονται από τον τομέα της εμπορικής και εν μέρει της κομματικής-προεκλογικής διαφήμισης – δηλαδή τεχνικές που αποβλέπουν κυρίως στον εντυπωσιασμό και λιγότερο στην κατανοητή πληροφόρηση. Η υιοθέτηση αυτών των τεχνικών δεν ξαφνιάζει – είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η έρευνα στη βιοτεχνολογία εδώ και χρόνια έχει ενσωματωθεί στις δομές της αγοράς και έχει απολέσει πολλά από τα αυτονόητα που διέπουν παραδοσιακά την επιστημονική έρευνα και ιδιαίτερα τη γνωστοποίηση και τη χρήση των αποτελεσμάτων της.

Πολλοί επιστήμονες διατυπώνουν την άποψη ότι δεν είμαστε ακόμη μάρτυρες μιας επανάστασης στον τομέα της βιολογίας αλλά απλώς παρακολουθούμε μια πρωτοφανέρωτη σε ταχύτητα συσσώρευση δεδομένων χάρις στη χρήση των νέων τεχνολογιών. Χαρακτηριστικά ο Fischer (2000:18) υπενθυμίζει την εκτίμηση του John Maddox - εκδότη για πολλά χρόνια του έγκυρου περιοδικού Nature - ότι αυτό που συμβαίνει σήμερα στη μοριακή βιολογία δεν αποτελεί αποκρυπτογράφηση των μηχανισμών της ζωής αλλά μόνο «επωνομασία των τμημάτων τους» (“nothing but naming of the parts”). Ο ίδιος ο Fischer συγκρίνει τη σημερινή φάση της Βιολογίας με εκείνη της Αστρονομίας, όταν η τελευταία κατέγραφε το ένα ουράνιο σώμα μετά το άλλο χωρίς όμως να έχει μια συνεκτική θεωρία με δυνατότητες πραγματικής ερμηνείας των φαινομένων που κατέγραφε – η πραγματική επιστημονική τομή ήλθε αργότερα με τη διατύπωση της θεωρίας της σχετικότητας και την οικοδόμηση της

Θεωρητικής Φυσικής. Η αντίστοιχη τομή για το χώρο της μοριακής Βιολογίας προφανώς βρίσκεται ακόμη στο μέλλον.

Για τους παραπάνω λόγους, ο τρόπος παρουσίασης των πρόσφατων επιτευγμάτων δικαιολογημένα θεωρήθηκε ότι αποσκοπούσε κυρίως στην διασφάλιση της παραπέρα χρηματοδότησης και στην αποδοτικότερη εμπορευματοποίηση των ερευνητικών αποτελεσμάτων. Χαρακτηριστικό είναι σχετικά το γεγονός ότι στην ανακοίνωση και στη συνέντευξη τύπου οι ερευνητές της εταιρείας CELERA επέμεναν ιδιαίτερα στο μικρό αριθμό γονιδίων του ανθρώπου. Το «εύρημα» αυτό ήταν για την κοινή γνώμη απλώς ένα ενδιαφέρον στοιχείο – αντίθετα, στο πλαίσιο του οξύτατου ανταγωνισμού των εταιρειών αποτελούσε ισχυρότατο πλάγιο χτύπημα σε ανταγωνίστριες εταιρείες, οι οποίες είχαν ήδη πουλήσει στη φαρμακοβιομηχανία αριθμό γονιδίων μεγαλύτερο από αυτόν που, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της CELERA, έχει συνολικά το ανθρώπινο γονιδίωμα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι παρόμοια είναι η κατάσταση ως προς την επιστημονική ωριμότητα και τα κίνητρα, και σε άλλους σημαντικούς τομείς της βιοτεχνολογίας και της βιοιατρικής που βρίσκονται στο επίκεντρο της προσοχής. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν, εξαιτίας του κοινωνικού προβληματισμού που συνεπάγονται, εκείνοι της θεραπευτικής κλωνοποίησης και της επιλεκτικής ως προς συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γέννησης παιδιών.

Η θεραπευτική κλωνοποίηση αποσκοπεί στη δημιουργία ενός κλωνοποιημένου εμβρύου και κατόπιν στην αφαίρεση από αυτό κυττάρων που έχουν την ιδιότητα να αναπαράγουν όργανα του σώματος. Με την εμφύτευσή τους στο αντίστοιχο κατεστραμμένο όργανο ενός αρρώστου προσδοκάται η «αναγέννησή» του οργάνου και συνεπώς η ίαση του αρρώστου. Το γεγονός ότι πρόκειται για κύτταρο από κλώνο του ίδιου του αρρώστου αποκλείει την απόρριψή του, αντίθετα με αυτό που συμβαίνει συχνά στην περίπτωση της μεταμόσχευσης ξένων οργάνων. Ενδείξεις για την επιτυχή έκβαση μιας τέτοιας ερευνητικής προσπάθειας υπάρχουν πολλές και αφορούν σε ασθένειες, όπως Πάρκινσον, Chorea Huntington κλπ. αλλά και άλλες που έχουν σχέση με καταστροφή ζωτικών οργάνων όπως ήπαρ, καρδιά, σπονδυλική στήλη (π.χ. παράλυση από τραυματισμό). Πρόκειται συνεπώς για ένα τομέα που υπόσχεται πολλά σε πολλούς ανθρώπους.

Θεμελιώνοντας σε αυτή την υπόσχεση την απόφασή της η βρετανική κυβέρνηση έδωσε με σχετικό νόμο το Δεκέμβριο του 2000 τη δυνατότητα «παραγωγής και χρήσης ανθρωπίνων εμβρύων» για θεραπευτικούς σκοπούς. Το έμβryo μπορεί να

χρησιμοποιηθεί μέχρι τη δέκατη τέταρτη ημέρα και κατόπιν ολόκληρο ή τα κύτταρα που απέμειναν πρέπει να καταστραφούν. Ανάλογες ρυθμίσεις ισχύουν ή προετοιμάζονται και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, ενώ ελευθερία στον τομέα αυτό επικρατεί στις ΗΠΑ.

Στην περίπτωση της γέννησης παιδιών με επιλεγμένα χαρακτηριστικά η Βιολογία προς το παρόν δίνει μια αρνητική υπόσχεση: ότι τα παιδιά που θα γεννηθούν δεν θα έχουν κάποια ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά. Σε τι συνίσταται στην περίπτωση αυτή η υπόσχεσή της; Πολύ απλά: σε μια οικογένεια χωρίς παιδιά με ειδικές ανάγκες και στη συνέχεια σε ένα κόσμο χωρίς ανθρώπους με ειδικές ανάγκες. Είναι μια υπόσχεση, η οποία -σε αντίθεση με την περίπτωση της θεραπευτικής κλωνοποίησης - δεν έχει συγκεκριμένους και υπαρκτούς αλλά μόνο εν δυνάμει αποδέκτες.

Κοινωνικές επιπτώσεις των υποσχέσεων της Βιολογίας

Οι δύο περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω εικονογραφούν αντιπροσωπευτικά το είδος των προβλημάτων που συνοδεύουν τις υποσχέσεις της σύγχρονης Βιολογίας. Στην περίπτωση της θεραπευτικής κλωνοποίησης είναι φανερό η τομή: μέχρι σήμερα θεωρούνταν αυτονόητο στην κοινωνία μας ότι ένα ανθρώπινο έμβρυο δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιηθεί στην έρευνα. Τώρα δίνεται η δυνατότητα, όχι απλώς να χρησιμοποιηθεί στην έρευνα αλλά επιπλέον να δημιουργηθεί με αποκλειστικό σκοπό την εμπορευματοποίηση και τη χρησιμοποίηση του –και, τέλος, την «καταστροφή» του μετά τη χρήση.

Η αντιπαράθεση σε αυτό το θέμα περιστρέφεται γύρω από θεμελιώδη ερωτήματα που από ορισμένους απαντιούνται αξιωματικά και από άλλους απαντιούνται μετά από προσεκτική στάθμιση κινδύνων και συνειδητή ιεράρχηση αξιών. Έτσι, για πολλούς Χριστιανούς, που θεωρούν ότι η ζωή του ανθρώπου αρχίζει με τη γονιμοποίηση του ωαρίου και συνεπώς αρνούνται το δικαίωμα στην αντισύλληψη –και φυσικά πολύ περισσότερο: στις αμβλώσεις- η «παραγωγή και χρήση εμβρύων» αποτελεί εξ ορισμού απαράδεκτη πράξη. Στην αποτίμηση αυτή δεν αλλάζει τίποτε το γεγονός ότι η συγκεκριμένη ενέργεια αποσκοπεί στη σωτηρία της ζωής άλλων ανθρώπων.

Αρνητικά τοποθετούνται όμως και άνθρωποι που δεν συμμαρίζονται τον παραπάνω συλλογισμό - όταν θεωρούν ότι η εμπορευματοποίηση του εμβρύου μπορεί να αποτελέσει την αρχή για μια επικίνδυνη μετατροπή του ανθρώπου σε είδος χωρίς προστασία. Ο φόβος εδράζεται στο γεγονός ότι η μετατόπιση των ορίων μετά από μία ριζική τομή αποτελεί μάλλον τον κανόνα στην ανθρώπινη κοινωνία. Άλλωστε,

χαρακτηριστική είναι σχετικά η συζήτηση που γίνεται για θέσπιση του δικαιώματος να μπορεί κανείς, όντας εν ζωή, να αφαιρεί και να πωλεί όργανα του σώματός του για μεταμόσχευση. Πρόκειται για συζήτηση η οποία θεωρούνταν αδιανόητη όταν πρωτοεμφανίστηκε η δυνατότητα μεταμόσχευσης οργάνων. Σήμερα η συζήτηση διεξάγεται κυρίως ως δικαίωμα του κάθε ανθρώπου να μετατρέπει σε εμπόρευμα ό,τι του ανήκει –ακόμη και τα όργανα του σώματός του. Γεγονός, που έχει ήδη αποκτήσει εφιαλτικές διαστάσεις στις φτωχές χώρες του τρίτου κόσμου.

Η θεραπευτική κλωνοποίηση αντιμετωπίζεται διαφορετικά σε διάφορες χώρες, δημιουργώντας έτσι, μεταξύ άλλων, πολλά νέα νομικά προβλήματα. Είναι φανερό ότι οι απαντήσεις στα ερωτήματα που τίθενται είναι πολύ δύσκολες και μια σύγκλιση απόψεων σχεδόν αδύνατη επειδή (οι απαντήσεις) θεμελιώνονται είτε σε κοσμοθεωρητικά αυτονόητα είτε σε μια αβέβαιη αποτίμηση του δρόμου που μέλλει να πορευτεί η ανθρωπότητα. Εκτιμώντας τις θέσεις που αντιτίθενται ο Assheuer (2001:52) παρατηρεί ότι παρουσιάζουν μια βασική ομοιότητα στον τρόπο προσέγγισης του θέματος: «Ενώ οι υποστηρικτές της θεραπευτικής κλωνοποίησης υπεκφεύγουν μπροστά στην ανάγκη θέσπισης (κοινωνικών) κανόνων χαρακτηρίζοντας το έμβryo μέρος του φυσικού κόσμου («σωρός κυττάρων»), οι αντίπαλοί της χαρακτηρίζουν τον πόνο (των ασθενών) μοίρα ή (φυσική) κατάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης». Με τον τρόπο αυτό και οι δύο ενδιαφέρονται να επιλύσουν το δίλημμα εντάσσοντας τη μία πλευρά στο χώρο της φύσης και θεσπίζοντας την κοινωνική ευθύνη αποκλειστικά ή κυρίως για την άλλη πλευρά.

Πάντως, γεγονός είναι ότι το πρόβλημα εμφανίζεται ως δίλημμα μόνο σε ανθρώπους που οδηγούνται στην απόφασή τους σταθμίζοντας κινδύνους και ιεραρχώντας αξίες. Αντίθετα, η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται συχνά από τους πολιτικούς ηγέτες των ισχυρών χωρών δείχνει ότι σε εκείνους η ιεράρχηση έχει ήδη συντελεστεί –με την τοποθέτηση της οικονομικής αποδοτικότητας και ωφελιμότητας στην κορυφή του συστήματος αξιών. Η προοπτική ανάπτυξης της οικονομίας και κατάκτησης νέων αγορών επισκιάζει τις άλλες αξίες, ενώ ο φόβος της τεχνολογικής καθυστέρησης απέναντι σε ανταγωνίστριες χώρες οδηγεί στη σχετική εναρμόνιση της νομοθεσίας ακόμη και όταν αναγνωρίζεται η ύπαρξη σοβαρών κινδύνων για την κοινωνία.

Μέσα σε αυτό το κλίμα δεν ξαφνιάζει το γεγονός ότι παράλληλα συντελείται μια σοβαρή υποχώρηση σε θέματα τα οποία, ως αποτέλεσμα των τραγικών εμπειριών της ναζιστικής περιόδου, θεωρούνταν ταμπού μετά το τέλος του Β΄ παγκόσμιου πόλεμου. Η υποχώρηση αυτή αφορά ιδιαίτερα στην ηθική νομιμοποίηση μιας

επιχειρηματολογίας που αποσκοπεί στο χαρακτηρισμό ενός μέρους της ανθρωπότητας ως «ανάξιο για ζωή». Είναι αναγκαία η υπενθύμιση ότι η ναζιστική «επιστήμη» χαρακτήριζε πολλούς ανθρώπους ως «κενό κέλυφος» και συνεπώς ως «ανάξιους για ζωή». Η λογική αυτή αποτέλεσε την αφετηρία και τη βάση για την εξόντωση εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων.

Αναγκαία είναι επίσης η υπενθύμιση ότι η φυσική εξόντωση των ανθρώπων με ειδικές ανάγκες στη ναζιστική περίοδο παρουσιάστηκε ως «υπηρεσία»

- προς την κοινωνία – που θεωρούνταν ότι εξαιτίας μιας ξεπερασμένης ηθικής αναλάμβανε το «δυσβάστακτο» οικονομικό κόστος της διατήρησης στη ζωή αυτών των ατόμων
- προς την οικογένεια – που θεωρούνταν ότι εξαιτίας της ίδιας ηθικής υποχρεωνόταν να διάγει μια ζωή περιορισμών και δυστυχίας φροντίζοντας το «ανάξιο για ζωή άτομο»
- προς τον ίδιο τον άνθρωπο με ειδικές ανάγκες– που θεωρούνταν ότι από τη φύση του δεν μπορούσε παρά να είναι δυστυχισμένος.

Στην απολογία του στο διεθνές δικαστήριο εγκλημάτων πολέμου της Νυρεμβέργης ο Καρλ Μπραντ, ένας από τους υπευθύνους των προγραμμάτων «ευθανασίας» δήλωσε: «Δεν νοιώθω να με βαραίνει τίποτε. Οι πράξεις μου ήταν αποτέλεσμα απολύτως ανθρώπινων συναισθημάτων και ποτέ δεν είχα άλλη πρόθεση από το να βοηθήσω ώστε να περιοριστεί γι αυτά τα κακόμοιρα πλάσματα η γεμάτη βάσανα ύπαρξη τους» (Mitscherlich / Mielke, 1960, 1978:208). Ο Καρλ Μπραντ καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε. Όμως η οπτική του αναμφίβολα επέζησε και η λογική του αναβιώνει στο πλαίσιο της πρόσφατης συζήτησης για «τις δυνατότητες που παρέχει στην κοινωνία» η εξέλιξη της Βιολογίας.

Ήδη από τη δεκαετία του 1970 η ανάπτυξη των τεχνικών προγεννητικού διαγνωστικού ελέγχου με την παράλληλη χρηματοδότηση από το δημόσιο ενός μεγάλου αριθμού αντίστοιχων ιατρικών κέντρων νομιμοποιούσε στην κοινή γνώμη την άποψη για «ανάξιες για ζωή ανθρώπινες υπάρξεις» - ανεξάρτητα από τις προθέσεις των επιστημόνων. Η ιδεολογική σημασία τέτοιων κέντρων γίνεται φανερή από το γεγονός ότι στις χιλιάδες εξετάσεις αντιστοιχεί ένας δυσανάλογα μικρός αριθμός αμβλώσεων ως αποτέλεσμα της διάγνωσης– συχνά μικρότερος και από τον αριθμό των προβλημάτων που προκαλούνταν από την ίδια την εξέταση. Πολλοί, όμως, γονείς παιδιών με ειδικές ανάγκες αντιμετώπισαν στην καθημερινή ζωή την

εχθρότητα του περιβάλλοντός τους επειδή θεωρούνταν υπεύθυνοι για τη γέννηση ενός παιδιού «που αποτελεί βάρος για την κοινωνία» και του οποίου η γέννηση θα μπορούσε να έχει αποσοβηθεί με την κατάλληλη χρήση των επιτευγμάτων της επιστήμης.

Σήμερα, ορατός είναι πια ένας τύπος επιχειρηματολογίας που προέρχεται από τον ευρύτερο χώρο της λεγόμενης βιοηθικής και συνδέει μεταξύ τους τα διάφορα προβλήματα που αναφέρονται από τις εξελίξεις στη βιολογική έρευνα –όπως π.χ. της θεραπευτικής κλωνοποίησης και της γέννησης παιδιών με επιλεγμένα χαρακτηριστικά. Αντιπροσωπευτική αυτής της επιχειρηματολογίας είναι η διατύπωση του Υπουργού Πολιτισμού της Γερμανίας ότι «ανθρώπινη αξιοπρέπεια έχει μόνο όποιος έχει την ικανότητα της αυτοεκτίμησης». Η διατύπωση αυτή που είχε στόχο να αποδείξει ότι, «συνεπώς», το έμβρυο δεν προστατεύεται από την υπέρτατη αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αντανακλά προφανώς στο θέμα της αντιμετώπισης ανθρώπων με ειδικές ανάγκες.

Η πρόσφατη βιβλιογραφία έχει να παρουσιάσει πλήθος δημοσιεύσεων που έχουν στο επίκεντρό τους σημαντικά ερωτήματα, όπως π.χ. εάν όλες οι ανθρώπινες υπάρξεις απολαμβάνουν το –μέχρι τώρα «αυτονόητο» και «αναμφισβήτητο»- δικαίωμα στη ζωή, και εάν η σημερινή οργανωμένη κοινωνία έχει το δικαίωμα να κληροδοτεί ανεξέλεγκτους κινδύνους στις επόμενες γενιές των ανθρώπων. Οι προβληματισμοί αυτοί συχνά φαίνεται να ακολουθούν τις εξελίξεις στη βιολογική έρευνα. Όμως, στην πραγματικότητα η βιολογική έρευνα αποτελεί απλώς δότη ιδεών και εκτελεστικό όργανο για προβληματισμούς και αποφάσεις που βρίσκονται έξω και πριν από το χώρο της επιστήμης. Η συζήτηση γύρω από αυτά τα ερωτήματα θα αποτελέσει τα επόμενα χρόνια πεδίο οξύτατης σύγκρουσης και από την έκβασή της θα εξαρτηθεί η μορφή της κοινωνίας στην οποία θα ζήσουν οι επόμενες γενιές των ανθρώπων.

Βιβλιογραφία

Assheuer, Thomas (2001): Embryos bleiben tabu –Was lehrt die Kontroverse über das therapeutische Klonen? DIE ZEIT, Nr. 11, 8-3-2001, p. 52.

Fischer, Ernst Peter (2000): Sag mir, was die Gene tun – Über die theoretischen Mängel einer erfolgreichen Wissenschaft. Laborjournal 3/2000, 18-19.

Mitscherlich, Alexander & Mielke, Fred (1960;1978): Medizin ohne Menschlichkeit – Dokumente des Nürnberger Ärzteprozesses. Fischer, Frankfurt am Main.